

İstanbul Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

MÜZE UYGULAMALARI II

Öğretim üyesi: Dr. Burcu Kutlu Dilbaz

Hazırlayan:
Yiğit Çağrı Akkaya
Öğrenci Numarası: 0302220014

18 Nisan 2025

İçindekiler

1 Birinci Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi	2
1.1 Koleksiyonculuktan Müzeye	2
1.2 Osmanlı Devleti’nde İlk Müzecilik Girişimleri	3
1.3 1869 Asar-ı Atika Nizamnamesi	4
1.3.1 Tespitler	4
1.3.2 Hususlar	4
1.3.3 Maddeler	5
1.4 1874 Asar-ı Atika Nizamnamesi	5
1.5 Osman Hamdi Bey	6
1.6 1884 Asar-ı Atika Nizamnamesi	7
2 İkinci Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi	7
2.1 Türk İslâm Eserleri Müzesi	8
2.2 Müze Turu	9
2.2.1 Lahitler ve Kitabeler	9
2.2.2 Samarra Camii ve Rakka Seramikleri	10
2.2.3 El Yazması Eserler	10
2.2.4 Kutsal Emanetler	13
2.2.5 Diğer Eserler	14
3 Üçüncü Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi	15
3.1 Anadolu Selçuklular Galerisi	15
3.2 Osmanlılar Galerisi	17
3.3 Etnografya Salonu	19
4 Dördüncü Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi	21
4.1 Azize Euphemia Kilisesi	21
4.2 Pargalı İbrahim Paşa Sarayı İç Avlusu	22

Bu rapor, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Burcu Kutlu Dilbaz tarafından verilen Müze Uygulamaları II(TARH3071) dersinde anlatılanlar, incelenen eserler, ders notları ve öğrencinin kendi araştırmaları baz alınarak hazırlanmıştır.

1 Birinci Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi

Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’ndeki bu ilk dersimizde, müzenin halı sergileri salonunda, Hocamız Dr. Öğr. Üyesi Burcu Kutlu Dilbaz tarafından müzelerin tarihi ve önemi, müzelere giriş, Osmanlı Devleti’nde müzenin kuruluşu ve Türkiye’de müzelerin tarihi nedir ve nasıl gelişmiştir konuları anlatıldı.

1.1 Koleksiyonculuktan Müzeye

Müzeciliğin kökenleri bulmak için, tarih boyunca insanların oluşturduğu koleksiyonlara bakmalıyız. Genellikle varlıklı ve zengin insanlar, tarih boyunca birtakım objeleri toplayarak koleksiyon haline getirmişlerdir. En erken koleksiyon izlerine Antik Mısır’da rastlıyoruz. Tutankhamon’un mezarı açıldığında, içinden 5000 parça yakın kişisel eşyaları ve mücverhat ortaya çıkmıştır. Buna tam anlamıyla bir koleksiyon diyemesek de, erken çağlardan itibaren insanların mücevher gibi değerli eşyaları topladığına dair bir ipucu veriyor bize. Yine Hıristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren kiliselerin ikona, kutsal emanet(relic) ve el yazmaları topladığını biliyoruz.

Koleksiyonculuk, 16.yüzyıl itibarıyle daha popüler bir hale gelmeye başladı. Koleksiyon sahiplerinin başında hükümdarlar geliyordu. Antik Mısır’da olduğu mücverhat yine en önemli koleksiyon eşyasıydı. Bunun yanında kitaplar, el yazmaları, Rönesans ile birlikte resim, heykel gibi sanat eserleri koleksiyon eşyalarının başında geliyordu. Hükümdarların yanı sıra bazı zenginler ve önemli devlet adamları da koleksiyonerler arasında yerlerini almaya başladı. Toplanan bu eşyalar, evlerin ve sarayların içinde sergi için özel olarak tasarlanmış odalarda, vitrin ile muhafaza edilerek gelen misafirlere Sergilenmeye başlandı. Bu odalar, günümüz müzelerin ilk adımı oldu.

Koleksiyon boyutları büyündükçe, bunları halka sergilemek için özel bina oluşturma fikri ortaya çıktı. Bu bağlamda 1677 yılında Oxford üniversitesi’nde yapımına başlanan Ashmolean Müzesi, 1683 yılında açıldı. Sir Hans Sloane’nın koleksiyonu, 1753’teki ölümünden sonra British Museum oluşturularak burada Sergilenmeye başlandı. Fransız kraliyet koleksiyonları ise 1793’te monarşinin feshi ile kamulaştırıldı ve Louvre Sarayı’nda(bugün Louvre Müzesi) Sergilenmeye başlandı. İtalya’da ise Anna Maria Luisa ’de Medici, kişisel sanat koleksiyonunu Floransa’da Sergilenmesi şartıyla 1737 yılında Uffizi Galerisi’ne bağışladı. Rusya’da

ise II.Katerina, kendi özel koleksiyonu için 1764 yılında Hermitage Müzesi'ni kurdu. Hermitage ancak 1852 yılında halka açıldı. İspanya'da kraliyet koleksiyonunu sergilemek için 1819 yılında Prado Müzesi(*Museo Del Prado*) kuruldu.

1.2 Osmanlı Devleti’nde İlk Müzecilik Girişimleri

Rönesans ile Avrupa'da Yunan ve Roma uygarlıklarına olan ilgi arttı. Bunun sonucunda pek çok gezgin antik Yunan ve Roma şehirlerini ziyaret etmeye başlamıştır. 18.yüzyılın ikinci yarısından sonra bu ilgi Mısır'ı da içine almaya başladı. Bu ilginin sebebinin, Avrupalılar'ın Osmanlı toprakları üzerinde hak sahibi olma kaygısından dolayı olduğu ileri sürülmüştür.[1] Bunun sonucunda 19.yüzyılın başında Osmanlı topraklarında yabancılar tarafından kazilar yapılmaya başlandı. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nde eski eser kavramı tam olarak yoktu. Eski eserlerin hukuki durumunu fıkıh belirlemiştir. Hangi tür arazide bulunursa bulunsun, sahibi belli olmayan eşyalar için aşağıdaki kurallar uygulanır.[2]

- a) üstü kelime-i şehadet ya da İslam için tanınmış başka bir işaret ile süslü ise bu eşyalar lukata(bulunu tu mal) hükmündedir. Lukata hükümlerine göre, eşyayı bulan, malın sahibinin ortaya çıkması için durumu beyan eder. Sonuç alınazmsa bulan kişinin ekonomik durumuna bakılır. Yoksul ise kendisi alır, zengin ise ya fakirlere ya da Beytülmal'a alır.
- b) üzerinde İslamdan başka dinlere ait işaretler ya da İslam olmayan hükümdarların adları kazınmış eşyaların beşte biri Beytülmal'a alınır. Geriye kalanı, arazi padişah tarafından kime tahsis edildiyse ona ya da mirasçılarına verilir. Eğer arazi kimseye tahsis edilmemişse ve miri de değilse, eşyanın geri kalanı bulana verili. Bulan kişi Osmanlı Devleti vatandaşlığı değilse bu haktan faydalananamaz. Yalnızca padişah izni ile define arayanlar, kendisine verilen hisseyi alabilir.
- c) Bulunan eşyanın kategorisi belirlenemiyorsa, (b) bendindeki hükümler uygulanır.

Buradan anlaşılıyor ki, kazı sonucu bulunan eşyalara el koymak oldukça kolaydır. Bu kayıtsızlığın sebebinin belki de Osmanlı Devleti’nin eski eser tanımında aramak gereklidir. Fıkıhın belirlediği maddelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti Türk-İslam kültüründe değerli olan eşyaları eser olarak görüyordu. Büyük bir imparatorluk olduğu için, kendi içinden çıkan değerlere önem veriyordu. Bu noktada antik Yunan ve Roma medeneyitlerine ait kalıntılarla önem verdiği söyleyemeyiz. Bundan dolayıdır ki, 19.yüzyılda padişahtan kazı izni almak oldukça kolaydı. Bu izinler, 1840'larda Maarif Nezareti'nin yetkisine verilmiştir.[3]

Osmanlı Devleti’nde ilk müze girişimi, eski eserlerin *Mecma-i Eslah-i Atik*(Eski Silahlar

Koleksiyonu) ve *Mecma-i Âsâr-i Atîka*(Eski Eserler Koleksiyonu) adı altında, o dönemde silah deposu olarak kullanılan Aya İrini'de Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa tarafından toplanması ortaya çıkmıştır.[4] Bu girişime tam olarak bir müze demek doğru olmayacağından, eserlerin toplanma amacı sergilemesinden çok koruma altına alınmasıydı. Fethi Ahmet Paşa, 1858'deki ölümüne kadar eserlerin Aya İrini'de toplanması görevini yürüttü. Fethi Ahmet Paşa'nın ölümünden 11 yıl sonra Aya İrini, Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından *Müze-i Humayûn* adı altında ziyarete açıldı. Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın diğer bir önemli icraatı ise, vilayetlere gönderdiği yazılar ile ortaya çıkan eski eserlerin Müze-i Humayûn'a gönderlimesini buyurmasıydı. Bunun sonucunda, kısa bir süre sonra Aya İrini toplanan eski eserler için yetersiz kalmaya başladı. Yeni müze binası olarak Topkapı Sarayı'ndaki Çinili Köşk tayin edildi. Eserlerin Çinili Köşk'e taşınması 1881 yılında tamamlanmış ve yeni Müze-i Humayûn törenle açılmıştır. Burası, bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin çekirdeğini oluşturacaktır.

Müze-i Humayûn'un ilk müdürü olarak Mekteb-i Sultânî tarih öğretmenlerinden Edward Goold(1868-1871) atandı. Müzenin ikinci müdürü, bu görevi yaklaşık bir yıl kadar sürdürmeyecek olan Pio Francesco Carlo Terenzio'dur. Terenzio'dan boşalan koltuğa 1872 yılında Philipp Anton Dethier oturmuş ve bu görevi 1881 yılına kadar sürdürmüştür.[5]

1.3 1869 Asar-ı Atika Nizamnamesi

1869 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde eski eserlerin durumunu fikih dışında belirleyen bir kanun ya da nizamname bulunmamaktaydı. 1869 yılında, Sadrazam Ali Paşa'nın sadaretî dönemimde eski eserlerle ilgili ilk nizamname yayımlanmıştır. Bu nizamnamenin giriş kısmında birtakım tespitlere ve hususlara yer verilmiş, Maarif Nezareti'nin girişimiyle kaleme alındığı belirtilip, maddelere geçilmiştir. Tespitler, hususlar ve maddeler aşağıdaki gibi özetlenebilir:[6]

1.3.1 Tespitler

- Eski eserlerin Osmanlı Devleti topraklarında çokça bulunması
- Kazılar için ruhsat verilirken çift olarak bulunan eski eserlerin bir tekinin Devlet-i Aliye'ye verilmesi usulunun, ikili eserlerin pek nadir çıkışlarından ya da ikili çıkışlarının bir eşinin saklanması dolayısıyla uygulanamaması

1.3.2 Hususlar

- Eski eserlerin kıymet ve öneminden dolayı yapılacak araştırma ve kazıların yazılı kurallara bağlanması

- Müzenin düzenlenerek mevcut eserlerin kayıt altına alınması, sergilenmesi ve eksiklerinin giderilmesi hususlarının Maarif Nezareti'ne bağlanması
- Müzenin masraflarının karşılanması için adı geçen bakanlığa ücret tahsisi

1.3.3 Maddeler

- Eski eser kazı ve araştırması yapacak kişiler, Maarif Nezareti'nden izin almadıkça hiçbir kazı yapamayacaktır.
- Kazı ve araştırma izni alan kişilerin buldukları eski eserleri yurt dışına çıkaramayacaktır. İçeride talep olursa, bu eserleri Devlet-i Aliyye'ye satma hakları mevcuttur.
- Özel mülkte çıkan eski eserler mülk sahibinin olacaktır.
- Bulunan sikkeler, yurt dışına çıkışma yasağından muafır.
- Eski eser araştırması izni yalnızca toprak altını kapsamaktadır.
- Bir devletin resmi olarak eski eser talebinde bulunması halinde, bu talebin kabul edilip yerine getirilmesi Padişah'ın özel iznine bağlıdır.
- Eski eser araştırma ve kazalarında uzman olan kişilere, masrafları ve ücretleri hazine tarafından karşılanması üzere memuriyet ve resmi izin verilecektir. Bu nedenle, söz konusu kişiler ilgili nezarete başvuruda bulunacaktır.

1.4 1874 Asar-ı Atika Nizamnamesi

1869 çıkarlan nizamname, eski eserler hukuku üzerine sadece bir başlangıç oldu. Kısa sürede bu ilk nizamnamenin yetersizliği anlaşıldığı için 1874 yılında daha detaylı bir şekilde, ikinci bir nizamname yayınlandı. 34 maddeden oluşan bu nizamnameyi şu şekilde özetleyebiliriz.[7]

- İlk iki madde eski eser tanımını yapmaktadır.
- Sonraki dört madde esas ilkeleri açıklamaktadır. Keşfedilmemiş eski eser nerede bulunursa bulunsun, devlete aittir prensibi kabul ediliyor. İzin alarak yasal kazı yapanların buluntunun üçte birini devlete, diğer üçte birini arazi sahibine, geriye kalan üçte biri de kendisine alabileceğini belirtiyor.
- Sonraki maddede, önceki nizamnamede olduğu gibi, kazıları Maarif Nezareti'nin iznine bağlıyor.

- 8.maddeden 22.maddeye kadar kazı izni için gerekli olan şartları ve ödenmesi gereken harçları belirliyor.
- 23.maddede, sahipsiz alanda devlet kazı yapmak isterse başka kimseye o alanda kazı izni verilmeyeceği yasasını koyuyor.
- 24.maddede, devletin özel mülklerde de kazı yapabileceğini ve özel mülkte oluşan hasarı tazmin edeceğini ekliyor.
- Eski eser bulanların en geç 10 gün içinde mahalli devlet otoritelerine başvurması gereği, eğer bu yasa ihlal edilirse şahıslara devletin payının dörtte biri kadar para cezası uygulanması 25.maddede açıklanıyor.
- 28. maddede, buluntunun nasıl bölüştürüleceği çözülemezse, Maarif Nezareti'nin başvurulması gerektiği belirtiliyor.
- 31.maddeden 34.maddeye kadar, eski eserlerin satışı, ihracı ve ithaliyla ilgili yasaları ortaya koyuyor.

1.5 Osman Hamdi Bey

Modern anlamda ilk müzecilik girişimin Osman Hamdi Bey ortaya atmıştır. Osman Hamdi Bey, 10 Aralık 1842'de İstanbul'da doğmuştur. Babası İbrahim Edhem Paşa, 5 Şubat 1877 - 11 Ocak 1878 tarihleri arasında sadrazamlık görevini ifa etmiştir. Osman Hamdi Bey, 1856'da Mekteb-i Maârif-i Adliyye'ye kayıt olmuş ve bir sene sonra hukuk tahsili için Paris'e gitmiştir. Paris'teki eğitimi sırasında, Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nda resim dersleri aldı. 1858'de çıktığı Viyana ve Belgrad gezilerinde, bu şehirlerdeki müzeleri ve sergileri inceleme fırsatı buldu. 12 senelik Paris macerasını, 1869'da yurda dönerek sona erdirdi. Dönemin Bağdat Valisi Mithat Paşa kendisine Vilâyet-i Umûr-ı Ecnebiyye(Vilayet Yabancı İşleri) müdürlüğünü teklif etti. Görevi kabul eden Osman Hamdi Bey Bağdat'a gitti. 1871'de İstanbul'a geri dönen Osman Hamdi Bey, 1875'te Hariciye Umûr-ı Ecnebiyye kâtibi oldu. 1877'de Beyoğlu Belediyesi Altıncı Daire Müdürlüğüne getirildi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası memurluktan ayrılarak zamanını resme ayırdı. Müze-i Hümâyûn'un müdürü Philipp Anton Dethier'in vefatı üzerine 1881'de müzenin müdürlüğünü atandı.

Müdürlük görevi ile Osman Hamdi Bey Osmanlı müzeciliğine yeni bir soluk getirdi. Yeni bir müze yapılması için çalışmalara başladı. Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi olan binanın ilk kısmının yapımı 1891'de tamamlandı. Bu bina kazılarda bulunan eserleri himaye etmeye yetmeyince, 1903'te ikinci kısmın, 1907'de de üçüncü kısmın inşası tamamlandı. Vefat ettiği 1910 yılına kadar müdürlük görevini sürdürdü. Müdürüyü esnasında arkeolojik

kazıları teşvik ederken, birçoguna bizzat kendisi katıldı. Katıldığı kazılar arasında Sayda, Nemdur Dağı, Rodos, Taşoz gibi önemli kazılar da bulunmakta.[8]

1.6 1884 Asar-ı Atika Nizamnamesi

Osman Hamdi Bey, Müze-i Hümayûn'un müdürlüğünü görevini yürütürken 1864 nizamnamesinin yetersizliğini fark etti. Girişimleri ile 1884'te üçüncü bir nizamname yayınladı. Beş bölüm ve 37 maddeden oluşan nizamname 1906 yılında gözden geçirilip tekrar yayınlandı ve 1973 yılına kadar büyük bir değişiklik geçirmeden yürürlükte kaldı.[9] Nizamnameyi şu şekilde özetleyebiliriz:[10]

- 1.maddede, 1874 nizamnamesinde olduğu gibi eski eser tanımı üzerinde durulmuş ve daha kapsamlı hale getirilmiştir.
- 2.maddede eski eserlerin temellük ve tassaruf hakları belirtilmiştir.
- 3.maddeden 6.maddeye kadar eski eserlerin korunması gerekliliği, yıkılıp kaldırılamayaçağı ya da yapılar üzerinde herhangi bir değişiklik yapılamayacağı karara bağlanmıştır.
- 8.madde yurt dışına eser ihracını kesin ve istinisnasız olarak yasaklamıştır.
- 9.maddeden 27.maddeye kadara kazı için alınması gerek ruhsatnamenin şartları çizilmiştir.
- 33.maddeden 35.maddeye kadar eski eser hukukun uygulayacağı cezaları açıklamıştır.
- 36.maddede, ortaya çıkan anlaşmazlıkların adli mahkemeler tarafından çözüleceği hükmeye bağlanmıştır.

2 İkinci Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi

Müze uzmanlarından Tarık Akar tarafından müzenin üst katındaki sergi alanları gezilip, müzede sergilenen eserler hakkında bilgi verildi.

2.1 Türk İslâm Eserleri Müzesi

1908 yılından itibaren yapılan toplantılarda Sadrazamlık, Maarif Nezareti ve Müze-i Hümâyün kurumları, kıymetli eşyaların yurt dışına çıkarılmasını engellemek için Hazîne-i Evkaf-ı Hümâyün İdaresi'ne bağlı bir müzede koruma altına alınmasını önermiştir. Yine aynı dönemde Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın imzasını taşıyan tezkereler, eski eserlerin yurt dışına çıkışını engellemek için gümrüklerle gönderilmiştir. Bu girişimlerin sonucunda Türk İslâm Eserleri Müzesi, 1914 yılında Evkaf-ı İslâmiyye Müzesi ismiyle Süleymaniye Camii'nin imarethanesinde kurulmuştur. Müze, 27 Nisan 1914 tarihinde, Sultan Mehmed Reşat'in tahta çıkışının yıldönümünde açılmıştır. Açılışta Veliaht Yusuf İzzettin Efendi, Sadrazam Said Halim Paşa, Şeyhü'lislâm Ürgüplü Hayri Efendi, Besim Ömer Paşa hazır bulunmuştur. Kuruluşunda Evkaf-ı Humâyün Nezareti'ne bağlı olan müze, 1924 yılında bu nezaretin kaldırılmasıyla Maarif Vekaleti'ne bağlanmıştır. Zaman içinde artan eski eserlerden dolayı, Süleymaniye Camii'nin imarethanesi yetersiz kalmış ve 1983 yılında Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'na taşınmıştır.[11]

İbrahim Paşa Sarayı'nın inşa tarihi bilinmemektedir. II.Bayezid döneminde yaşamış tarihçi Solakzade, At Meydanı'nda inşa edilen bir saraydan bahsetmektedir.[12] Saraya dair ilk yazılı belge 1521 yılına ait. Bu belge, mevcut sarayın tamiratını buyurmaktadır. Dört avlu, ahırlar, bir kule ve hazine binasından oluşan saray, oldukça geniş bir araziye yayılmış durumdaydı. İbrahim Paşa'nın, 1524 yılında 15gün süren düğünü yine bu sarayda yapılmıştır. İbrahim Paşa'nın 1536'daki idamı üzerinde saray müsadere edilmiştir. Sonraki dönemlerde de saray sadrazamlara, vezirlere ve önemli devlet adamlarına tahsis edilmiştir. 1652 yılında yanınan saray, 1720 civarında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından tamir ettilmiştir. 1741'te tekrar yanınan saray bir daha onarılmamıştır.[13] Sarayın üçüncü avlusuna 1910 yılında Mimar Vedat Tek'in projelendirdiği Defter-i Hakani(Tapu Kadastro Müdürlüğü)(günümüzde Ayasofya Müzesi) binası yapılmıştır. Sarayın bir diğer avlusu ise 1939 yılında Adliye Sarayı'nın inşası için yıkılmıştır. 1970lerde restorasyon geçiren sarayın ikinci avlusu, 1983 yılında Türk İslâm Eserleri Müzesi'ne tahsis edilmiştir.[14]

Şekil 1: Müze Açılışında Bir Fotoğraf

2.2 Müze Turu

Türk İslam Müzesi, adından da anlaşılacağı gibi ağırlıklı olarak Türk ve İslam eserlerinin sergilendiği bir müze. Müze, 2012-2014 yılları arasında geçirdiği restorasyondan sonra günümüzdeki halini almıştır. Müzedeki eseler, ait oldukları dönemlere göre tasnif edilmiş olarak ayrı odalarda sergilenmektedir. Sırasıyla Abbasiler, Emeviler, Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular, Memlükler, Safeviler, Kaçarlar, Anadolu Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinden kalan eserler bulunmaktadır. Müzede öne çıkan eserler arasında el yazmaları, hali ve kilimler, Kutsal Emanetler ve şamdanlar ön plana çıkmaktadır.

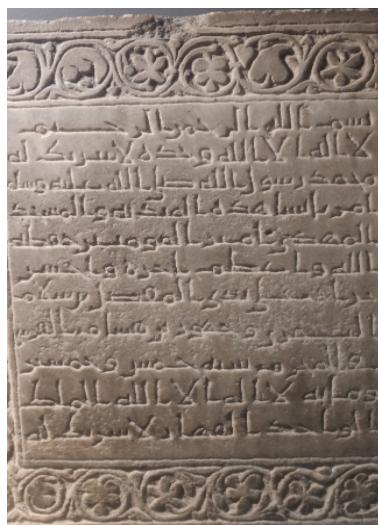
2.2.1 Lahitler ve Kitabeler

Müzenin girişinde iki mermer lahit bulunmaktadır (Şekil 2(a)). Bu lahitler Memlük Halep Valisi Özdemir ve eşinin mezarları için tasalanmış olup, 1493 yılına aittir. Lahitler, ya mezarın üstüne ya da yakınına konuşturulmuş ve mezardan taşı görevi taşıyan yapılardır. Yaygın kanının aksine içinde naaşı muhafaza etmemektedir.

Bu kısmı geçip, soldaki kapıdan devam edince karşımıza iki tane kitabe çıkarıyor. Şekil 2(b)'deki kitabe, Emeviler döneminden bir mescide aittir. Şekil 2(c)'deki kitabe ise bir mesafe taşıdır. Bu kitabe, günümüzde kilometre tabelalarının Emeviler dönemindeki eşlenigidir. Mesafe taşı kitabesi, en geç 705 yılına aittir.

(a) Özdemir ve Eşinin Lahitleri

(b) Mescit Kitabesi

(c) Mesafe Taşı Kitabesi

Şekil 2: Lahitler ve Kitabeler

2.2.2 Samarra Camii ve Rakka Seramikleri

Lahitler ile kitabeler arasındaki bölümde, Samarra Camii'nin kalıntılarını ve planını gösteren sergi karşımıza çıkıyor. Dönemin Abbasi halifes el-Mu'tasim'ın ordusu, ağırlıklı olarak Türk askerlerini içerirdi. Bu askerleri başkent Bağdat'ta barındırılması, bir süre sonra hem şehrin güvenliği hem de halkın huzuru üzerinde sorun teşkil etmeye başladı. Bundan dolayı halife el-Mu'tasim, Türk birlikleri yerleştirmek ve askeri üs oluşturmak için, Bağdat'ın 125 kilometre kuzeyine 836 yılında Samarra şehrini kurdu. 848 yılında Abbasi halifes Mütevekkil tarafından yapımına başlayan Samarra Camii, 852 yılında tamamlanmıştır. 1250 civarında, Moğol akınları sırasında yerle bir edilen caminin günümüze sadece minaresi ulaşmıştır. İslâm mimarisinde nadir rastlanan bir tarza sahip olan ve Babil zigguratlarını andıran minare, spiral şekilde yükselmektedir. Şehrin bir askeri üs olduğu düşünüldüğünde, minarenin bir istihkâm olarak kullanılması düşünülmüş olabilir.

Kitabelerin bulunduğu odadaki sergide ise Rakka seramikleri bulunmaktadır. Eyyübüller döneminde bölge ekonomisinin temel direğini seramikçilik oluşturmaktaydı. 19. yüzyıl sonrasında yapılan kazılar ile ortaya çıkan Rakka seramik eserleri burada sergilenmektedir. Şekil 4'de görülen sandıklar üzerinde *Müze-i Hümayûn* yazmaktadır. Eserlerin Türk İslâm Müzesi'nden önceki durağı İstanbul Arkeoloji Müzesi olmalıdır.

Şekil 3: Samarra Camii

Şekil 4: Rakka Seramikleri

2.2.3 El Yazması Eserler

Müzede, 2500 civarında yazma eser bulunmaktadır. El yazmaları, ağırlıklı olarak Kur'an-ı Kerim, cüz ve mecmua tarzı eserleri ihtiva etmektedir.

Müzede Emevi, Memlûk, İlhanlı, Timur, Safevi ve Kaçar dönemlerine ait el yazması Kur'an-ı Kerim ve cüz eserler dönemlerine göre ayrı odalarda tasnif edilmiş halde sergilenmektedir. Bu eserlerden Emevi dönemi el yazması Kur'an-ı Kerim büyülüğu ile ilgi çekicidir. İlhanlı dönemine ait Kur'an-ı Kerim'de ise tefsir çalışması mevcuttur. Tefsir, satırların altına kırmızı kalem ile işlenmiştir. Memlûk ve Safevi el yazmalarında tezhip(Arapça *zehab*(altın)

kelimesinden altınlamak anlamında) sanatının nadide işçiliği gözlemlenebilir. Şam Emevi Camii'nden 1917 yılında getirilerek, Şam Evrakı koleksiyonu şeklinde sergilenen eserler arasında parşömen üzerine Kur'an sayfaları 846 gibi erken bir tarihe uzanmakta ve İslâm sanatının ilk örneklerini ouşturmaktır. Şam Evrakı Koleksiyonunda Kur'ân yapraklarının yanı sıra, 8. yüzyıl sonundan 19. yüzyila kadar uzanan bir periyodda yazılmış ciltler ve belgelere de bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim ve cüz eserlerin yanı sıra az sayıda mecmua eserler de el yazması eserler arasında bulunmaktadır. Bu eserler arasında Timur döneminden Hamse-i Attar (beş mesneviden oluşan külliyat) ve Memlûk döneminden Kitab-ı Buzuğ El Hilal adında bir mecmua dikkat çekmektedir.

(a) Hamse-i Attar

(b) Kitab-ı Buzuğ El Hilal

Şekil 5: El Yazması Mecmua Eserler

(a) İlhanlı Dönemi Kur'an Kerim ve Tefsir Çalışması

(b) Emevi Dönemi Kur'an-ı Kerim

(c) Memlûk Dönemi Kur'an-ı Kerim

(d) Safevi Dönemi Kur'an-ı Kerim

(e) Kaçar Dönemi Kur'an-ı Kerim

Şekil 6: El Yazması Kur'an-ı Kerim ve Cüz Eserler

2.2.4 Kutsal Emanetler

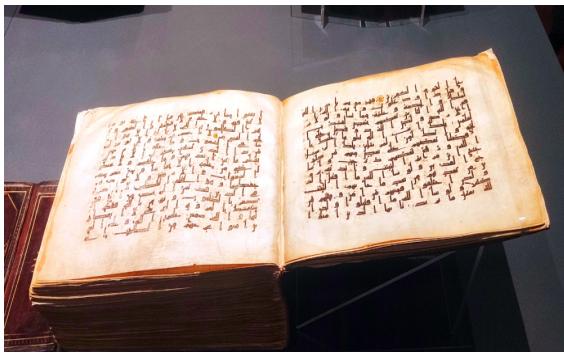
Müzede, kutsal emanetler için ayrı bir bölüm oluşturulmuş. Burada dikkat çeken eserlerin başında Kâbe örtüsü bulunmaktadır. Hz. Ömer zamanında başlayan bir gelenek olarak Kâbe örtüsü masrafları devlet hazinesinden karşılanıyordu. Memlûk sultanları döneminde bu örtünün dokunması Mısır'da yapılmaya başlandı. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethendice, eski usûle bağlı kalarak örtünün Mısır'da dokunmasını buyurdu. Kanuni Sultan Süleyman zamanında dış örtünün Mısır'da, iç örtünün ise İstanbul'da dokunması kararlaştırıldı. III. Ahmed döneminden itibaren hem iç, hem de dış örtü İstanbul'da dokunmaya başlandı. Sultan Abdülaziz'in 1861'de tahta çıkması münasebetiyle gönderilen örtü, 1943 yılına kadar kullanıldı. I. Dünya Savaşı sırasında bölgenin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanması ile örtülerin dokuması Mısır'da yapılmaya başlanmıştır. 1962 yılından itibaren örtülerin dokuması Mekke'de kurulmuş fabrikada yapılmaktadır.[15]

Bu kısmdaki bir diğer ilgi çekici eser ise hac vekaletnameleridir. Günümüzde de uygulanmaya devam eden vekalet ile hac uygulaması, geçmişte daha sık başvurulan yöntemdi. Hac yapmakla mükellef kişi bir sağlık sorunu, yaşlılık gibi sebeplerden dolayı başka bir kişiyi vekil olarak gönderebilmektedir. İşte bu vekilliği belgeyen vekaletnamelerin nüshaları burada incelenmektedir.

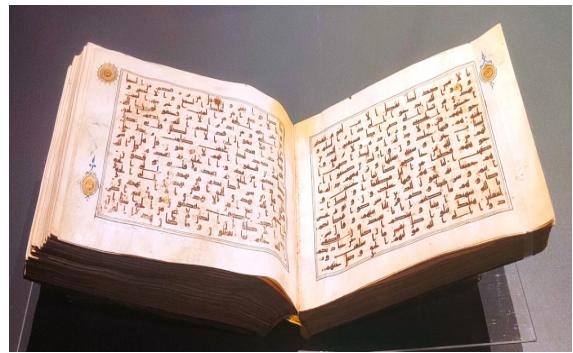
İç kısımda ise el yazmaları bulunmaktadır. Burada el yazması Kur'ân-ı Kerimlerden bir tanesinin Hz. Osman döneminde, bir diğerinin ise Hz. Ali döneminde yazıldığı rivayet edilmektedir. Yine Aşere-i Mübesşere'nin(Hz. Muhammed tarafından cennetle müjdelenen on kişi) isimlerinin yazılı olduğu örtü de bu alanda sergilenmektedir. Bunların dışında eski bir Kâbe kapısı kilidi ve Kâbe mührü gibi eserler de burada görülebilir.

Şekil 7: Kâbe Örtüsü

(a) Hz. Osman Dönemi Kur'ân-ı Kerim

(b) Hz. Ali Dönemi Kur'ân-ı Kerim

Şekil 8: Halife Dönemi El Yazması Kur'ân-ı Kerimler

2.2.5 Diğer Eserler

Müzede dikkat çeken bir başka eser ise Cizre Ulucamii kapısıdır. Cizre Ulucamii, Abbasiler döneminde kiliseden camiye çevrilmiş ve tamir edilmiştir. Artuklular döneminde(1160) yeniden inşa ettirilmiştir. Kapıları 1946 yılında onarılmış ve yapı 2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Cizre Ulucamii'nin en dikkat çekici unsuru bronzdan yapılmış kapısı ve tokmaklarıdır. Tokmaklar, iki ejderin arasında bir aslan başı şeklinde tasarlanmıştır. Tokmaklardan biri, 1969 yılında yurt dışına kaçırılmıştır.[16]

Müzede, çeşitli dönemlere ait şamdanlar, buhurdanlıklar, yağdanlıklar, seramik eşyalar, keşküller(yarımküre biçiminde bir tür tas), erken dönem astronomik aletler de bulunmakta. Büyük Selçuklular döneme ait tabure, matara ve reçellilikler, yıllar geçse de insanların ihtiyaçlarının aşağı yukarı aynı kaldığını gösteriyor bizlere. Yine aynı galeride bulunan Selçuklu seramik yıldızının örnekleri, Konya Karatay Medresesi Müzesi'nde de bolca bulunmaktadır. Bir diğer ilginç eser ise Kaçar döneminden kalma lake-den yapılmış oyun kartları ve kalemliklerdir. Oyun kartları, Antik Mısır'da oynanan *Senet* oyununun bir benzeri gibi durmaktadır. Fakat aradaki yaklaşık 5000 yıllık zaman farkını düşününce, bu ihtimal çok ufaktır.

Şekil 9: Ulucamii Kapısı

(a) Selçuklu Dönemi Seramikleri

(b) Selçuklu Dönemi Seramikleri

(c) Selçuklu Dönemi Seramikleri

(d) Selçuklu Seramik Yıldızı

(e) Kaçar Dönemi Kalımlıkler

(f) Kaçar Dönemi Lake Oyun Kartları

Şekil 10: Diğer Eserler

3 Üçüncü Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi

Müze uzmanlarından Tarık Akar tarafından müzenin alt katındaki sergi alanları gezilip, müzede sergilenen eserler hakkında bilgi verildi.

3.1 Anadolu Selçuklular Galerisi

Müzenin bu kısmında Anadolu Selçuklu dönemine ait halı ve kilimleri geniş yer kaplıyor. 13.yüzyıldan kalma olan eserler, Anadolu'nun en eski halı ve kilim örneklerini oluşturmaktadır. Salonun ortasındaki vitrinde ise Anadolu Selçuklu döneminden kalma maşrapalar,

vazolar, mataralar ve sürahiler bulunmaktadır. Bunlarla birlikte, yine bu döneme ait savaşçı ve grifon figürlü mermer kabartmalar bulunmaktadır.

(a) Grifon Kabartması

(b) Savaşçı Kabartması

Şekil 11: Anadolu Selçuklu Dönemi Mermer Kabartmalar

Buradaki ahşap eserler arasında Karamanoğlu İbrahim Bey İmareti'nin kapısı da bulunmaktadır. Karamanoğlu Beyi II.İbrahim Bey tarafından yaptırılan imaretin vakfiyesi Haziran 1432, kitabesi ise Eylül 1432 tarihlidir. Bu kapı ceviz ağacından yapılmıştır. Sağ kanat üzerinde "Karamanlı neccâr İlyas oğlu Hacı Ömer'in işidir" yazılıdır. Sol kanattaki benzer yazıldan ise sadece "neccâr" kısmı okunmaktadır. Kapıda dikkat çeken unsur ise sol kanattaki ahşap işçiliğinin sağ kanada oranla daha göz alıcı olmasıdır. Yine aynı imarete ait pencere kanatları da hemen kapının sol tarafında bulunmaktadır. Pencere kanadının sol kanadı da ceviz ağacından yapılmıştır. Bu kapı ve pencere kanatlarındaki ahşap işçilikleri Anadolu Selçuklu ve beylikler döneminin en nadide örneklerinden biridir.[17]

Ahşap eserlerden bir diğer ise, Andaolu Selçuklu döneminin meşhur suflerinden Seyyid Mahmûd-i Hayrânî'nin Akşehir'deki türbesinden getirilen sandukalar. Türbede Hayrânî, kardeşi ve oğluna ait sandukalar, 20.yüzyıl başlarında yurt dışına kaçırılmak üzere çalınıyor. Eserlerden ikisi yurt dışına çıkmadan yakalansa da, bir tanesi günümüzde Kopenhag'daki David Sampling müzesinde sergilenmektedir.

(a) Kapı

(b) Pencere

Şekil 12: Karamanoğlu İbrahim Bey İmaretî'nin Kapı ve Penceresi

3.2 Osmanlılar Galerisi

Müzede en büyük kısım Osmanlı dönemi eserlerine ayrılmıştır. Bu salonda ağırlıklı olarak Osmanlı dönemi kilimleri ve halıları bulunmaktadır. Bu halı ve kilimler arasında Holbein, Lotto ve Bellini isimleri göze çarpmaktadır. Mezkur ressamlar, eserlerinde Türk halılarını resmettiğinden dolayı, benzer motifli halılar ressamların isimleri ile anılmaktadır. 15. ve 16.yüzyılda hali kullanımını Avrupa'da yaygın olmadığı için, bu halıları zaman zaman masaların üzerine serilmiş şekilde görebiliyoruz resimlerde. Holbein halılarının ana özelliği, sekizgen şeklinde madalyonları ihtiya etmesidir. Hans Holbein'in eseleri ve müzedeki halıların karşılaştırması aşağıda görülebilir. (Şekil 13)

(a) Somerset Ev Konferansı(1604) - Hans Holbein

(b) Elçiler - Hans Holbein

(c) Holbein Halısı - 1

(d) Holbein Halısı - 2

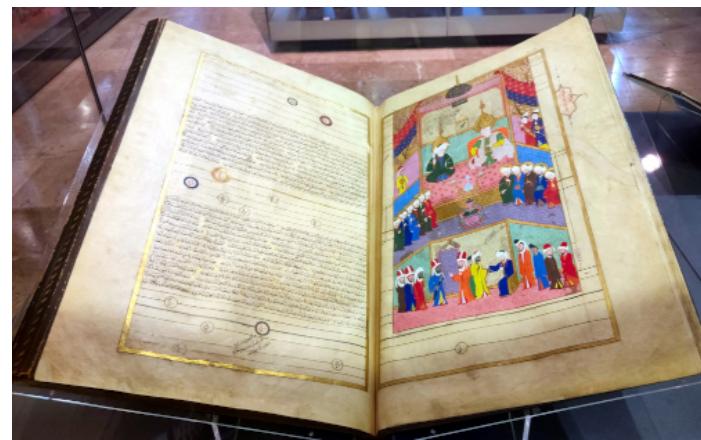
(e) Holbein Halısı - 3

Şekil 13: Holbein Resimleri ve Halıları Karşılaştırılmış

Yine bu salonda Osmanlı dönemi el yazması eserler, fermanlar ve kuburlar sergilenmektedir. El yazması eserler arasında en ilgi çekici olanı ise *Zübdetü't Tevârîh* isimli eserdir. Eser, III. Murad döneminin Şehnamecisi olan Seyid Lokman Aşuri tarafından yazılmıştır. Eserde, peygamberler ve hükümdarların yaşamlarında vuku bulmuş önemli tarihi olaylar anlatılmış ve minyatür şeklinde resmedilmiştir. III. Murad'a kadar olan bütün Osmanlı padişahlarına da yer veilmıştır. Eserin açık sayfasındaki minyatürde Hz. Yakup ve Hz. Yusuf'un kavuşması ve on bir kardeşi ile onan inanaların bulunduğu meclis resmedilmiştir.

(a) Ferman ve Kuburlar

(b) Zübdetü't Tevârîh

Şekil 14: El Yazması Eserler

Bu eserlere ek olarak, Osmanlı hanedanına ait mücheveler ve takılar da bu salonda incelenebilir. Bunlar arasında Hürrem Sultan'ın takıları öne çıkan eserlerden biridir. Hanedan ailesi tarafından kullanılmış altın ve yakut işlemeli kemerler bu kısımda sergilenmektedir.

(a) Takılar

(b) Mücheverler ve Takılar

Şekil 15: Hanedan Takıları ve Kemerleri

3.3 Etnografla Salonu

Osmanlı eserlerinin sergilendiği salonun hemen altında kalan kısımda müzenin etnografla salonu bulunmaktadır. Etnografla, antropolojinin bir dalı olup sistematik bir şekilde kültürleri incelemektedir. Adından da anlaşılacağı gibi bu salonda ağırlıklı olarak, Osmanlı

toplumunun günlük yaşam kültürü sergilenmektedir. Salonun girişinde Osmanlı Devleti'nin kısa bir kronolojisi bulunmaktadır. Bu kronolojiyi geçince, II. Abdülhamid'in kaleska tarzi arabalarından bir tanesi karşımıza çıkmaktadır. Buranın hemen yanında Osmanlı toplumunun günlük yaşamında önemli yer tutan iki önemli kültüre ait eşyalar sergilenmektedir. Bunların ilki hamam kültüründür. Osmanlı hamamlarında sıkça kullanılan hamam kurnası, terlik, peştemal, ponza taşı gibi eşyalar burada incelenebilir. Buradaki terliklerde göze çarpan özellik ise topuk yükseklikleridir. Eğer terliğin topukları yüksek ise, kirli suyun olduğu yerde giyilmesi uygundur. Alçak topuklular ise temiz suyun olduğu yerlerde tercih edilmektedir. Hamam sergisinin karşısında kahveiculture ait sergi bulunmaktadır. Burada da gene Osmanlı dönemine ait kahve değirmenleri, kahve kavurucuları ve soğutucuları, cezveler ve fincanlar incelenebilir. Bu alandaki bir başka sergi ise hattatların kullandığı hokka, divist ve kalemlerdir. Bunların yanı sıra 19. yüzyıl mobilyaları ve kadın giyisileri de yine etnografya salonunda sergilenmektedir.

Bu kısımda en ilgi çekici eser ise, *İstanbul'un Manzara-i Umûmiyesi* isimli resmin halıyla nakşedilmiş haliydi. Bu resmin orijinali, II. Abdülhamid dönemi halk ressamı Mehmet Hulusi tarafından yapılmıştır. Resmin yapılış amacı, İstanbul'daki yapıları rakamlarla anlatmaktır. Müzedeki halı, sadece manzara içermektedir. (Şekil 16)

Şekil 16: İstanbul'un Manzara-i Umûmiyesi

İstanbul'un Manzara-i Umûmiyesi adlı eserin altında Haliç'i ve İstanbul Boğazı'nı kapa-

tan zincirin bir parçası sergilenmektedir. Zincir uygulaması, Bizans döneminde Haliç'i savaş gemilerine kapatmak için kullanılan bir uygulamaydı. Osmanlılar da İstanbul'un fethinden sonra, Sarayburnu ile Haliç arasını bu zincirle kapatarak, Kız Kulesi'nde kurulan bir daire ile gümrük vergisi toplama uygulamasını bir süre uygulamışlardır. Ticarete gelen gemiler Kız Kulesi'ne yanaşarak gerekli işlemleri tamamladıktan sonra Haliç'e giriş yapmaktadır. Bir deprem sonrası Kız Kulesi'nin zarar görmesinden dolayı bu uygulama 17. yüzyılda kalkmıştır.

4 Dördüncü Hafta - Türk İslam Eserleri Müzesi

Müzenin uzmanlarından Tarık Akar tarafından, müzenin arka bahçesindeki Azize Euphemia Kilisesi kalıntıları gezildi ve İbrahim Paşa Sarayı bölümleri ve müzenin arka bahçesi hakkında bilgi verildi.

4.1 Azize Euphemia Kilisesi

Azize Euphemia, MS 307 yılında Ares için düzenlenen şenliklere katılmayı reddettiği için Khalkedon'da (bugün Kadıköy) tutuklanmıştır. Ölüm tarihini ise kaynaklar 16 Eylül 307 olarak bildirmektedir. Daha sonra Hristiyanlıkta şehit olarak kabul edilecek Euhemia'nın bedeni bütün olarak bir tabutun içinde muhafaza edildi. Tam olarak ne zaman yapıldığı bilimese de 4. yüzyılın sonlarına doğru Khalkedon'da, Euphemia adına yapılmış bir kilisenin varlığı bilinmektedir. 451 yılında Khalkedon konsili, bu kilisede toplanmıştır. 7. yüzyılın başındaki Pers akınları ile hasar gören kiliseden Euphemia'nın *bozulmamış bedeni* buradan alınıp, Konstantinopolis surları içine getirilmiştir. Daha sonra Hippodrom'un bitişigindeki Antiochos sarayının yanına Euphemia adına yeni bir kilise inşa edildi. Bu kilise, Hippodrom'daki Azize Euhemia Kilisesi olarak anılmıştır.[18]

1951-52 yıllarında, Adalet Sarayı'nın yapımı için ifa edilen kazılarda ortaya çıkan kilisenin günümüze sadece silüeti kalmıştır. Yerdeki kalıntılar bir apsis göze çarpıyor. Apsisin karşısında kalan ve tahminen girişin yer aldığı duvar kısmen ayaktadır. Bu duvar üzerindeki freskolar da yine kısmen görülebilmektedir.

(a) Fresko - 1

(b) Fresko - 2

(c) Duvar

(d) Apsis

Şekil 17: Azize Euphemia Kilisesi Kalıntıları

4.2 Pargalı İbrahim Paşa Sarayı İç Avlusu

Oldukça geniş bir alan üzerine inla edilmiş olan İbrahim Paşa Sarayı'nın günümüzde sadece 2/5 ayaktadır. Dört avlu, ahırlar, bir kule ve hazine binasından oluşan saray, oldukça geniş bir araziye yayılmış durumdaydı. Sarayın üçüncü avlusuna 1910 yılında Mimar Vedat Tek'in projelendirdiği Defter-i Hakani(Tapu Kadastro Müdürlüğü)(günümüzde Ayasofya Müzesi) binası yapılmıştır. Sarayın bir diğer avlusu ise 1939 yılında Adliye Sarayı'nın inşası için yıkılmıştır. 1970lerde restorasyon geçiren sarayın ikinci avlusu, 1983 yılında Türk İslâm Eserleri Müzesi'ne tahsis edilmiştir. Saraya gelen misafirleri karşılamak için kullanılan müze avlusunun batı duvarının arkasında ise, İbrahim Paşa'nın kendi hususi avlusu bulunmaktadır. Dikdörtgen forma sahip bu avludan, iki katlı şekilde inşa edilmiş şekilde sarayın ikametgâh kısmı bulunmaktadır.

Kaynaklar

- [1] Wendy M. K. Shaw. "Osmanlı Müzeciliği". İçinde: çev. Esin Soğancılar. 3. bs. İletişim Yayınları, 2020.
- [2] Ahmet Mumcu. "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye". İçinde: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26.3 (1969), ss. 67–68. DOI: [10.1501/Hukfak_0000001152](https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001152).
- [3] Burcu Kutlu Dilbaz. "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)". Dok. tezi. İstanbul üniversitesi, 2014, s. 193.
- [4] Kevser Değirmenci. "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Bilincinin Gelişimi: Kaş Kazası Örneği (1842-1908)". İçinde: *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12.3 (1969). DOI: [10.33206/mjss.1278706](https://doi.org/10.33206/mjss.1278706).
- [5] Meltem Begüm Saatçi Ata. "Müze-i Hümâyün Müdürü Dr.Philipp Anton Dethier'in Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri üzerine Bir Değerlendirme". İçinde: *Belgi Dergisi* 21 (2021), ss. 459–482. DOI: [10.33431/belgi.812826](https://doi.org/10.33431/belgi.812826).
- [6] Hüseyin Karaduman. "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi". İçinde: *Belgeler* 25 (2004), ss. 76–80.
- [7] Ahmet Mumcu. "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye". İçinde: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26.3 (1969), ss. 70–72. DOI: [10.1501/Hukfak_0000001152](https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001152).
- [8] Filiz Gündüz. "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi". İçinde: c. 33. Türkiye Diyanet Vakfı, 2007. Böl. Osman Hamdi Bey, ss. 468–469.
- [9] Burcu Kutlu Dilbaz. "Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar (1860-1910)". Dok. tezi. İstanbul üniversitesi, 2014, ss. 186–190.
- [10] Ahmet Mumcu. "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye". İçinde: *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26.3 (1969), ss. 73–74. DOI: [10.1501/Hukfak_0000001152](https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001152).
- [11] Nazan Ölcer. "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi". İçinde: c. 41. Türkiye Diyanet Vakfı, 2012. Böl. Türk ve İslam Eserleri Müzesi, ss. 543–544.
- [12] Nurhan Atasoy. "İbrahim Paşa Sarayı". İçinde: 2. bs. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017, s. 51.
- [13] Semavi Eyice. "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi". İçinde: c. 21. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. Böl. Türk ve İslam Eserleri Müzesi, ss. 345–347.
- [14] Nurhan Atasoy. "İbrahim Paşa Sarayı". İçinde: 2. bs. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017, ss. 109–124.

- [15] Saadettin Ünal. “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”. İçinde: c. 24. Türkiye Diyanet Vakfı, 2001. Böl. Kabe, ss. 14–21.
- [16] Zeynep Hatice Kurtbil. “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”. İçinde: c. 42. Türkiye Diyanet Vakfı, 2012. Böl. Cizre Ulucamii, ss. 90–91.
- [17] Aynur Durukan. “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”. İçinde: c. 21. Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. Böl. İbrâhim Bey İmareti ve Kümbeti, ss. 131–132.
- [18] Engin Akyürek. “Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedon’lu Azize Euphemia”. İçinde: *Sanat Dünyamız* 69–70 (1998), ss. 175–183.